

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Релігія була і залишається тим соціальним інтегратором, який утримує і ідентифікує суспільну єдність.
2. Релігія виконує в українському суспільстві свою консолідуючу роль через низку соціальних функцій, сакралізуючи та лімітуючи нормативно – ціннісну систему.
3. Релігія та церква, як соціальний інститут, мають найвищий рівень суспільної довіри, що дозволяє їм ефективно виконувати свою інтегруючу функцію.
4. Церква під час Революції Гідності проявила високий рівень патріотизму ще раз підтвердивши свою соціальну сутність та можливість виступати маркером суспільних цінностей в кризових ситуаціях.

Джерела та література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капиталізму / М. Вебер // Избр. произв. – м., 1990. – с. 44-49, 104-107, 193-208.
2. Докаш В. Релігійність українського суспільства в її сучасних соціологічних вимірах / В. Докаш // Держава і церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства: матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 67-76.
3. Докаш В. І. Соціологія релігії: навчальний посібник / В. І. Докаш / Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 256 с.
4. Сленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / В. Сленський. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с.
5. Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Колективна монографія. відн. ред. – д. філос. н. Л. Филипович. – Київ: Українське релігієзнавство, 2009. - №50 – 296 с.
6. Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства. За ред. т. Зімола (з пол. перекл. т. Теодорович. – т. Теодорович. – Львів: Свічадо, 2007 – 504 с.
7. Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до круглого столу на тему: державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 р.: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? 22 квітня 2013 р. – К.: Центр Разумкова 2013. – 47 с.
8. Релігія: Енциклопедія / Сочт. И общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синоло. Мн.: Книжный дом, 2007. – 960 с.
9. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
10. Социология: энциклопедия/ сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко М. Н. – Минск: Книжный дом, 2003 – С. 1062-1063.
11. Україна – 2014: Суспільно-політичний конфлікт і церква (інформаційні матеріали). – К.: Центр Разумкова, 2014. – 28 с.
12. Яблоков И. Н. социология религии. – М.: Мысль, 1979. – 182 с.

УДК 94(477) "1939/1945":623/.3

О. Рудик

СУЧАСНИЙ СТАН ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ

В своїй статті автор розглядає планування, будівництво, використання та можливість реконструкції фортифікаційних споруд на території України. У статті проаналізовано ефективність, доцільність, витривалість побудованих укріплених районів під час бойових дій Другої Світової війни. Запропоновано різні підходи до відновлення та доцільність реконструкції укріплених районів в сучасних умовах.

Ключові слова: фортифікація, укріп район, гарнізон, капонір, укріплення, рубіж, фортик.

In his article the author examines the planning, construction, use and possibility of reconstruction of fortifications on the territory of Ukraine. This paper examines the effectiveness, appropriateness, endurance built fortified areas during the fighting of World War II. A different approach to recovery and reconstruction feasibility of fortified areas in modern terms.

Keywords: fortification, strengthen district, garrison, caponier, fortification line, fortyk.

Сучасний стан розвитку України далекий від ідеального. Ми маємо дуже багато проблем у політичній, соціально-економічній, військовій та інших сферах суспільного життя. Політичне керівництво країни докладає багато зусиль у пошуках виходу з кризової ситуації, подоланні негативних явищ. Але звертаючи увагу на досвід сусідів, створення перспективних планів тощо, ми часто забуваємо про надбання наших предків, про те, що й ми маємо титанів, зіп'явшись на плечі яких можна сягнути перспектив, які не завжди штучно змодельюєш.

Одним з вагомих здобутків наших попередників було створення на теренах України могутніх фортифікаційних споруд. Ведуть вони свій початок ще від знаменитих трипільських укріплених поселень, а закінчують сховищами підводних човнів та ядерних боеголовок створеними у другій половині ХХ ст. В жодній країні світу не зібрана на досить незначній за площею території така величезна кількість різномірних за формою та будовою об'єктів фортифікації, по яких можливо прослідкувати розвиток фортифікаційних форм від їх зародження до сьогодення.

Серед фортифікаційних пам'яток України особливе місце займають укріплені райони створені радянськими військовими інженерами в кінці 20-х – на початку 40-х років ХХ століття. Їх творці прагнули створити з укріплень нездоланний прикордонний бар'єр для ворога приклали для цього максимум знань, зусиль і праці, а ми, їхні наступники, навіть не можемо, а то й не хочемо зберегти того, що було створено нашими ж батьками, не кажучи вже про те, щоб якимось використати [1]. І це не пусті слова – виключені з штатів усіх військових частин 99,9 % споруд сьогодні закинуті й занедбані та тільки мародери розтягують те, що можна ще здати на металобрухт та дбайливі господарі, на присадибних ділянках яких знаходяться окремі з них, пристосовують довготривалі вогневі споруди чи то під хлівець, чи то під льох.

Але перебіг, що розпочався з кінця 80-х років, дещо підняли покривало таємничості над ще вчора надтаємними об'єктами; відкрилися архівосховища; ветерани згадали те, що в СРСР чомусь ніяк не згадувалося. Саме головне, що споруди укріплених районів викликають жвавий інтерес у сучасних істориків та дослідників, а зважаючи на те, що дані фортифікації – це досить потужні військово-інженерні споруди, багато з яких знаходяться у досить задовільному стані, то й у військовиків.

На території України протягом 1928-1941 років було створено в два етапи будівництва 18 УР. Зважаючи на різні об'єктивні та суб'єктивні причини автору вдалось здійснити дослідження сучасного стану споруд лише 15 з 18 УР лінії Молотова і лінії Сталіна. Не рекогносцировані ДФС Рибницького, Тираспольського і Перемишльського УР, адже майже всі вони сьогодні знаходяться за кордонами нашої держави.

Отже, сьогодні на території України ми можемо ознайомитись з тисячами ДФС, стан яких наступний.

Київський УР. На підставі обстеження ста сорока восьми фортифікаційних споруд колишнього Київського УР можна зробити висновок, що до теперішнього часу у доброму стані збереглася менша частина споруд. Частина ДВС була підірвана нашими військами при відступі, а частина – німцями у 1942 році, як міра профілактики партизанських дій. Після війни, у період 1953-1956 років деякі підірвані споруди відновили. У цей час проводилися роботи з приведення Київського УР до ладу. У той же період аналогічні роботи велися і в інших УР, розташованих як уздовж старого кордону, так і уздовж кордону 1941 року, у тому числі і на території, що відійшла до Польщі [2]. На даний час 70 ДВС знаходяться у задовільному стані, 25 ДВС –напівзруйновані, інші ДВС повністю зруйновані і відновленню не підлягають.

Летичівський УР. У Летичівському УР відреконструйовано 265 фортифікаційних споруд. Багато ДФС зруйновані. Знявши озброєння і підірвавши біля ста дотів і півкапонірів, залишали ділянки УР, радянське військо. Декілька десятків споруд німці підірвали у ході боїв за лінію УР і після її подолання. При підриві споруд вони широко використовували залишені радянські авіабомби. Але так як для знищення споруди типу М2 необхідно було до 8000 кг авіабомб, німці зрозуміли, що для знищення всіх об'єктів необхідно буде величезна кількість вибухівки і зупинили підривні роботи. Продовжили її румуни на частині Летичівського УР, яка відійшла у зону їхньої окупації. Як мінімум п'ять споруд Летичівського УР були підірвані у 60-70 роках. У них сапери знищували знайдені вибухово-небезпечні предмети [11, с. 77]. На всіх ДВС Летичівського УР відсутні бронезаслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері, вентиляційне обладнання. До всіх фортифікаційних споруд існують добрі під'їзні шляхи.

Коростеньський УР. Відреконструйовано 78 фортифікаційних споруд, із них: 69 КДВС; 7 АПК; 2 КП. З них збереглося 64 ДВС, частково зруйновано – 4, повністю – 10. На даний момент найкраще зберегіть і використовується як штаб цивільної оборони Коростеньського району КП Коростеньського УР. Він представляє собою систему гірничих виробок, прокладених у гранітному масиві правого берега ріки Уж. Має вхід і вихід, прикритий зверху маскувальною сталлю сіткою, з герметичними броньованими дверима. Кількість приміщень – 25, площа найбільшого приміщення – 29м². Глибина залягання виробок вертикально – 10-15 м. Висота приміщень – 2,5-4,0 м, стелі дугової форми. Довжина коридорів – 106 м, ширина коридорів – 1,1 м. Загальна площа приміщень – 400 м². Загальний об'єм підземних приміщень – 1 000 м³. Вентиляція, система водопостачання і каналізації у робочому стані. У всіх КДВТ, АПК демонтовані станки для встановлення озброєння, зняті металеві заслінки амбразур і броньовані двері, зруйновані і демонтовані водозабірні колодязі, система каналізації та вентиляції. Майже до всіх фортифікаційних споруд є добрі під'їзні шляхи [13].

Новоград-Волинський УР. Відреконструйовано 167 ДВС, із них: збереглося – 109; частково зруйновано – 21; повністю зруйновано – 37 (в основному це споруди північного крила УР у районі Новоград-Волинського, які відступаючі радянські війська вивели з ладу вибухівкою). Найбільш цікавою є мізна група, що знаходиться у районі Гульська. Більшість її споруд зруйнована, але всі галереї, що з'єднують ДВС, та приміщення у відгалуженнях, знаходяться у доброму стані. Командний пункт Новоград-Волинського УР знаходиться у центрі міста Новоград-Волинського, на правому березі річки Случ на приватній присадибній ділянці. За своєю конструкцією і будовою схожий на КП Коростеньського УР, добре збережений і придатний для використання. На всіх ДВС будівництва першого етапу відсутні бронезаслінки, вентиляційне та сантехнічне обладнання, броньовані та ґратчасті двері. До більшості фортифікаційних споруд існують добрі під'їзні шляхи [13].

Могилів-Подільський-Ямпільський УР. Відреконструйовано 296 фортифікаційних споруд, із них: збереглося – 25; частково зруйновано – 11; зруйновано повністю – 260. Майже всі фортифікаційні споруди УР були зруйновані відступаючими радянськими військами. Перша і друга лінії оборони УР перетворилися у суцільні руїни, а сам УР фактично перестав існувати [2, с. 88].

Остропільський УР. Відреконструйовано 92 фортифікаційних споруди, із них: збереглося – 51; частково зруйновано – 25; повністю зруйновано – 16.

До всіх фортифікаційних споруд є добрі під'їзні шляхи. На всіх ДВС відсутнє озброєння, вентиляційне і сантехнічне обладнання, броньовані і ґратчасті двері.

Шепетівсько-Ізяславський УР. Відреконструйовано 220 фортифікаційних споруд, із них: 29 – КАДВС; 84 – АПК (АКПК); 78 – КПК; 29 – КП (СП). У доброму стані 85 % споруд, 15 % зруйновано. У Шепетівсько-Ізяславському УР на всіх фортифікаційних спорудах вентиляційне та сантехнічне обладнання відсутнє, система водопостачання, деталі кріплення зброї, дверних блоків демонтовано. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи.

Старокостянтинівський УР. Відреконструйовано 44 фортифікаційних споруди, із них: 17 – АПК; 2 – АКПК; 20 – КПК; 5 – командні пункти КП. 38 ДФС придатні для використання, 4 напівзруйновані. На всіх фортифікаційних спорудах Старокостянтинівського УР відсутні озброєння, броньовані двері, броньовані заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи.

Проскурівський УР. Відреконструйовано 23 фортифікаційних споруди, із них: 8 – АПК, АКПК; 10 – КПК; 5 – КП. Всі ДФС знаходяться у задовільному стані. На всіх фортифікаційних спорудах Проскурівського УР відсутні озброєння, броньовані двері, заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи.

Кам'янець-Подільський УР. При відступі частин Червоної Армії у червні-липні 1941 року за наказом ставки ВГК Кам'янець-Подільський УР був виведений з ладу шляхом підризу ДФС.

Найбільше постраждали вузли оборони другої лінії, які знаходилися поблизу пунктів дислокації окремих кулеметних батальйонів. У них з двадцяти шести ДВС збереглося лише дві споруди. Після війни до кінця 1956 року радянські сапери неодноразово проводили підривні роботи на теренах Кам'янець-Подільського УР, з метою знешкодження вибухово-небезпечних предметів і захисту від підризу на них місцевого населення. В УР відреконструйовано 138 фортифікаційних споруд, із них: збереглося 26, напівзруйновані – 28, зруйновані – 84. До всіх ДВС Кам'янець-Подільського УР існують добрі під'їзні шляхи, всі споруди, крім КП (ПС) мають колодязі (свердловини). На всіх ДВС відсутні озброєння, вентиляційне та сантехнічне обладнання, броньовані та ґратчасті двері. Всі ДВС забезпечують добру видимість і, при необхідності, можуть використовуватись за призначенням.

Володимир-Волинський УР. В УР відреконструйовано 90 фортифікаційних споруд, із них: 11 КДВС; 51 АПК, АКПК; 25 КПК; 3 КП. Збереглося 22 % споруд. Частково зруйновано 46 %. Після відступу радянських військ, німецькі фахівці вирвали вибухом майже всю крицю артилерійських амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання і відправили до Німеччини на переплавку. У всіх ДФС відсутні двері, вентиляційне та сантехнічне обладнання. До всіх є добрі під'їзні шляхи [13].

Струмільовський УР. Відреконструйовано 50 фортифікаційних споруд, із них: 12 КДВС; 33 АК, АПК, АКПК; 4 КПК; 1 КП. Збереглося до 20 % споруд, частково зруйновано – до 60 %, повністю зруйновано – до 20%. На всіх фортифікаційних спорудах Струмільовського УР відсутні озброєння, броньовані та ґратчасті двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи.

Ковельський УР (польовий). В УР відреконструйовано 35 ДВС, які будувались як радянськими, так і німецькими військами під час Другої світової війни. Із них повністю знищено 6 ДВС (відступаючими радянськими військами [4, с.306]), решта знаходиться у доброму стані. До всіх фортифікаційних споруд Ковельського УР (польового) існують добрі під'їзні шляхи. На всіх ДВС відсутнє озброєння, заслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері.

Рава-Руський УР. При відступі радянських військ деякі ДВС Рава-Руського УР були підірвані, обладнання та озброєння виведене з ладу. Після другої світової війни при перегляді кордонів між Польщею та Радянським Союзом частина території, на якій розташовується Рава-Руський УР відійшла до Польщі. Тому зараз на території України знаходиться лише два вузли оборони: Дубровський (недобудований) і Річківський. На території Польщі – три вузли оборони: Любича-Крулевський, Гута-Любичський і Бруновський. В УР відреконструйовано 28 фортифікаційних споруд, з них: 5 – КДВС; 17 – АПК, АКПК; 4 – КПК; 2 – КП. Збереглося 2 споруди, частково зруйновано – 19, повністю зруйновано – 7. У всіх фортифікаційних спорудах УР, що знаходяться на території України відсутні двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання, броньовані заслінки амбразур. До всіх споруд є добрі під'їзні шляхи.

Чернівецький УР (польовий). Відреконструйовано 6 ДВС, із них 5 збереглося і 1 недобудована. До всіх ДВС Чернівецького УР існують добрі під'їзні шляхи. На всіх ДВС відсутнє озброєння, криця амбразур, броньовані заслінки амбразур і двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання [13, с.367].

Загальна характеристика досліджених УР відображена у таблиці 5.

Таблиця 5.

Кількість відреконструйованих ДФС укріпрайонів України та їх сучасний стан

№	Назва УР	Рік побудови	Ширина по фронту	Глибина (км)	Кількість ДФС		
					Обстежено; (до ВВв)	Збереглося	Частково зруйновано
1	Київський	1928-1937, 1941	85	2-6	148(246)	70	25
2	Коростеньський	1931-1939	182	5-10	78(455)	64	4
3	Летичівський	1931-1939	126	5	265(406)	99	-
4	Новоград-Волинський	1931-1939	120	3-4	167(210)	109	21
5	Могилів-Ямпільський	1931-1933	215	15	296(299)	25	11
6	Остропільський	1938-1939	40	2	92(99)	51	25
7	Шепетівсько-Ізяславський	1938-1939	75	3-8	220(220)	187	33

8	Старокостян-гинівський	1938-1939	35	2,5-3	44(90)	38	4
9	Проскурівський	1938-1939	35	10	23(38)	23	-
10	Кам'янець-Подільський	1938-1940	130	7-8	138(138)	26	28
11	Володимир-Волинський	1940-1941	45	2,5	90(107)	20	41
12	Струмлівський	1940-1941	40	1,5-2,5	50(50)	10	30
13	Ковельський	1941	100	1-3	35(40)	29	-
14	Рава-Руський	1940-1941	110	2,5-3	28(345)	2	19
15	Чернівецький	1940-1941	-	-	6(6)	5	1
	Всього				1680(2678)	758	242

Отже із наведених даних і характеристик УР України можна зробити наступні висновки:

- укріпрайони України збудовані на найбільш важливих напрямках, які прикривають стратегічно важливі об'єкти на території нашої країни;
- навіть після завданих руйнувань і збитків 758 ДФС УРів знаходяться у задовільному стані, можлива реконструкція ще 242.

Виходячи із цих висновків автор пропонує розглянути питання щодо відновлення ДФС УР. Зрозуміло, що вирішення цього питання можливе лише на найвищому державному рівні, адже воно потребує великих затрат і тому буде розглядатись тільки у випадку доцільності. Але, на думку автора, є кілька досить перспективних варіантів, за яких відновлені УР стануть корисними як у плані поліпшення обороноздатності країни, так і для забезпечення навчально-виховних завдань, розвитку туристичного бізнесу тощо.

Зокрема пропозиції автора щодо можливості використання ДФС УР наступні:

1. Ті ДФС які ще можна реконструювати і які вписуються у плани завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони – повернути у штат Збройних сил. Така пропозиція часто викликає сумнів, але у автора є декілька пояснень.

По-перше – ДФС УР були виведені поза штати у той час, коли СРСР став могутньою ядерною державою і, відповідно, можлива війна могла носити тільки ядерний характер, звичайно при такому підході питання про ДФС було зняте з порядку денного. Але сьогодні ми вже не ядерна держава!

По-друге – ще однією з причин виведення поза штати ДФС УР було створення військового блоку – Варшавський договір. Сьогодні цього блоку немає. Україна визначила свій статус як позаблокова і нейтральна держава, але хіба це колись гарантувало повну військову безпеку? А хто сьогодні нас гарантує від локальних війн і військових конфліктів?

По-третє – у пункті 2.3. Военної доктрини України від 1993 року зазначалось: «У збалансованому будівництві видів Збройних сил, родів військ та спеціальних військ пріоритет у розвитку віддається високоточній зброї підвищеної потужності, силам і засобам розвідки, повітряно-космічній обороні, радіоелектронній боротьбі, ракетним військам, авіації та аеромобільним військам, ефективним типам кораблів та підводних човнів» [4, п. 2.3.]. Сьогодні 2014 рік, скільки ми збудували підводних човнів і запустили в космос військових супутників? Чому ми маючи 758 казематів і величезну кількість зброї до них уже другий десяток років не зробили нічого, щоб використати їх, а мріємо про космічну парасольку не маючи не те засобів і можливостей? Невже нас нічому не вчать уроки історії? Невже 1917-1920 роки, коли ми розбазарили готову озброєну армію і втратили свою державу, це вже не наша історія?

По-четверте – пропозиції автора базуються на авторитетних наукових розробках вчених Збройних сил. Так, полковник В. Гераськін у своїх роботах доводить, що використання ДФС УР при фортифікаційному обладнанні смуги оборони при підготовці корпусної оборонної операції дозволяє це зробити на 10-15 % швидше. А застосування ДФС УР як вогневих споруд, пунктів спостереження та управління вогнем, укриттів та сховищ підвищує ефективність фортифікаційного обладнання на 2-5 % [5, с. 345].

Як приклад ефективного застосування укріпленого району в умовах сучасних військових конфліктів можна взяти лінію протитанкових і протипіхотних укріплень Ізраїлю, що зіграли важливу роль під час війни з Сирією в 1973 році. Сирія мала 8-12-кратну перевагу в живій силі та техніці, проте її армія так і не зуміла зламати цю лінію оборони [6, с. 63] тощо.

2. Використовувати ДФС УР як навчальні полігони для курсантів військових училищ та учнів старших класів шкіл. Ця пропозиція пояснює не потребує, хіба, що в тому, що такий полігон виконуватиме і навчальну і виховну функції одночасно.

3. Використовувати ДФС УР для історико-патріотичного виховання молоді. У ст. 51 Закону України Про вищу освіту читаємо: «...особам, які навчаються, прививати любов до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму...» [8, ст. 51]. Такі ж положення є у законодавстві, що стосується середньої школи, у статутах усіх навчальних закладів.

Наразі прецедент уже є, київські пошуковці натхненно працюють над дослідженням Київського УР і окремі його ДФС вже включили в Пояс бойової слави міста-героя Києва й організували громадський музей просто неба «Київський укріпрайон (УР-1)» [3], але ж у нас тисячі таких споруд. І чи потрібно створювати у навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях, військових частинах, як сказано в Законі України Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років, «кутки бойової слави», коли поруч знаходяться тисячі, як визначає той же закон «пам'яток Великої Вітчизняної війни... архітектурних та інших об'єктів, що увічнюють пам'ять про події Великої Вітчизняної війни та подвиги її учасників» [9].

4. Створення на базі УР туристичних комплексів, прокладення туристичних маршрутів тощо. Із спілкування з дослідниками, представниками туристичних агенств України та зарубіжжя автор переконався, що цікавість до такого роду пізнавальних екскурсій надзвичайна [6, с. 63; 12].

5. При відповідній підготовці проектів відновлення УР можливий варіант їх комплексного використання. При такому підході можна залучити інвестиційні кошти і сприяти зацікавленню і державних, і приватних структур.

Отже, як свідчить проведене дослідження, завдяки укріпленням районам збудованим на території України протягом 1928-1941 років була створена значна фортифікація південно-західного і західного прикордоння. Багато з побудованого і до сьогодні перебуває у досить задовільному стані і тому слід звернути належну увагу на те як використати це надбання. Адже, на думку автора, таке ставлення, яке сьогодні є у нашої країни, до комплексу споруд УР неприпустиме і його потрібно терміново змінювати.

Джерела та література

1. Абрамович В. Возвращение памяти // www.stalin-line.by.com.
2. Бешанов В. Танковый погром 1941 года. – Минск: Харвест, 2004. – 376 с.
3. Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Збірник / Книга пам'яті України – місто-герой Київ та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2004. – 63 с.
4. Военна доктрина України. Затверджена постановою Веховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. № 3529-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 43. – Ст. 409; Военна доктрина України. Затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 // Законодавство України. – К.: Центр комп'ютерних технологій, 2004. – Випуск 54.
5. Гераськін В.М. Рекомендації щодо завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони // Науково-теоретичний збірник «Труди академії», АЗСУ, таємно, інв. № 35473, – 1998. – № 7. – С. 62-64.
6. Данилов І.В., Нойманн Ганс-Рудольф. Могилів-Ямпільський укріплений район // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (жовтень 1996 р.): матеріали і доповіді – Могилів-Подільський, 1996. – С. 85-88.
7. Данилов І. Радянські укріплені райони – минуле і сучасне // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61-63.
8. Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-ІІІ «Про вищу освіту» // Законодавство України. – К.: Центр комп'ютерних технологій, 2002. – Випуск 52.
9. Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1684-ІІІ «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» // Законодавство України. – К.: Центр комп'ютерних технологій, 2002. – Випуск 52.
10. Кузяз А.Г. Долговременные сооружения Киевского укрепрайона // Сержант. – 1997. – № 13. – С. 17-24.
11. Мельничук К.А. Летичевский укрепрайон. – К.: ХІК, 2003. – 87 с.
12. Каминский В. Для долговременной обороны // www.stalin-line.by.com.
13. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії. Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – Частина 2. – 473 с.